

Lars Olsson

HISTORISKA HELHETSANALYSER OCH SOCIAL FÖRÄNDRING

I uppsatsen Barn- och ungdomsarbete i svensk industri¹ hävdade jag att tidigare svensk forskning inte kunnat förklara det industriella barn- och ungdomsarbetet som sociala fenomen. Den främsta orsaken härtill var, enligt mitt förmenande, att forskningen "inte varit teoriansknuten. Man har saknat en teori om samhällsförändring".² Därvid anslöt jag mig till Jan Thelanders uppfattning att historikernas ointresse för teori hittills bl.a. berott på att "strukturella analyser" inte varit i centrum för historikernas intresse.³ Vill man studera samhällsstrukturer och samhällsförändringar måste man därför utveckla teoretiska och metodologiska redskap för detta. Den teoretiska debatt som under de senaste åren ägt rum inom historievetenskapen har, som jag uppfattat den, i stor utsträckning handlat om detta. Debatten har haft sin grund i en opposition mot den forskning som studerat enskilda händelser med källkritiken som främsta och kanske enda redskap. Ointresset för "strukturella analyser" skulle brytas och nya redskap utvecklas. Denna nyorientering har emellertid förblivit en teori- och metoddebatt. De praktiska resultaten har, med några få undantag,⁴ låtit vänta på sig. Uppsatsen om barn- och ungdomsarbete var, med sina brister, inledningen till ett försök att i empirisk forskning tillämpa de nya impulserna.

Nämnda uppsats har givit upphov till två inlägg i Scandia, dels av historikern Kristian Gerner⁵ och dels av två ekonomhistoriker, Anita Göransson och Lennart Schön.⁶ De båda inläggen har en invändning gemensam: båda är oklara över vilken status min alternativa tolkningsram har. Gerner anser att det är oklart om påståendet att de tre sociala problemen barnarbetets uppkomst, dess avveckling

¹ Scandia 1974:2.

² *ibid.*, s. 234.

³ J. Thelander, Samhällsteori — helheter, strukturer, processer. (Stencil Lund).

⁴ Se t.ex. C. Winberg, Folkökning och proletarisering (Partille 1975) samt en del av migrationsforskningen i Uppsala.

⁵ K. Gerner, För Clio. Scandia 1975:1.

⁶ A. Göransson — L. Schön, Teknologi och barnarbete. Scandia 1976:1.

och ungdomsarbetslösheten utgår från samma samhällseliga element: förhållandet mellan arbetskraft och teknologisk förändring i det kapitalistiska industrisamhället, är ett ”oprövbart postulat eller en prövbar hypotes”.⁷ Göransson-Schön menar att det är oklart ”om den ’alternativa tolkningsramen’ skall undersökas och testas eller om barnarbetet skall undersökas med tolkningsramen given”.⁸ I uppsatsen skrev jag att den alternativa tolkningsramen *inte* skulle ”betraktas som en slutprodukt utan i stället utgöra startpunkten för empirisk forskning, vilken förhoppningsvis kan vidareutveckla den teoretiska kunskapen”.⁹ Men detta är inget svar på deras fråga, vilket beror på att denna är felaktigt ställd. Den implicerar en statisk uppfattning om forskningsprocessen. Helt allmänt måste det i stället vara så att teori och empiri utvecklas i växelverkan med varandra. De teoretiska utgångspunkterna är dock avgörande och anger vad man ska börja fråga efter, och nyvunnen empirisk kunskap ger många gånger upphov till nya frågeställningar eller nyanserar de ursprungliga.

Bortsett från att ingen av författarna lagt märke till denna metodologiska anvisning, är inläggen av helt olika karaktär. Göransson-Schön påpekar en del metodologiska svårigheter som finns i problemet industriellt barn- och ungdomsarbete, såsom detta utformats i uppsatsen. Gerner avsåg att diskutera problem som kan uppstå vid försök till helhetsanalyser. Genom att ta upp vissa moment i den nyanserade funktionalistiska teorin försöker han få uppsatsen att framstå som ett exempel på den mest onyanserade funktionalistiska forskningstraditionen, vilken är känd för sitt låga förklaringsvärde vad gäller historisk förändring. Det är därför intressant att konstatera att Göransson-Schön betecknar uppsatsen som ett försök till marxistisk analys. Hur har man i de båda artiklarna kunnat komma fram till två så olika uppfattningar om samma text? Var presentationen av denna så oklar att två helt olika tolkningar kunnat göras, eller finns det stora faktiska likheter mellan de båda traditionerna? Eller är något eller båda försöken att positionsbestämma uppsatsen sakligt oegentligt? Det torde ha ett principiellt värde att diskutera detta problem i den mån det sökande efter historieämnets identitet som påbörjades i mitten av 1960-talet fortfarande pågår. Då gällde det samhällsvetenskap eller ej, och teori eller ej. Idag står vi inför en situation då alltfler historiker börjar ansluta sig till uppfattningen att det är nödvändigt att göra den historiska forskningen teorianknuten. Men historikerna har ingen ”historisk teori” — liknande den ”historiska metoden” — att tillgå. I det försiktiga och osäkra letandet efter en sådan ligger det nära till hands att föreslå *teoretisk pluralism*¹⁰ — att se vad olika teorier har att erbjuda — som en lämplig strategi.

Denna uppsats ska dels diskutera möjligheterna till en sådan strategi med

⁷ Gerner, s. 123.

⁸ Göransson-Schön, s. 136.

⁹ Ohlsson, s. 234.

¹⁰ Gerner, s. 129, 136.

utgångspunkt från de försök som gjorts till syntes mellan just funktionalism och marxism. Därvid blir innebörden i funktionell analys av avgörande betydelse. Uppsatsens andra syfte blir därför att undersöka om funktionell analys är förbunden med funktionalistisk teori.

Närmande mellan funktionalism och marxism

Traditionellt har funktionalismen och marxismen ansetts vara två helt skilda, oförenliga teorier för analys av samhällen. Funktionalismen har vanligen framhävt stabilitet och samarbete och sett samhällssystem som självreglerande mekanismer medan marxismen betonat dynamik och konflikt. Denna oförenlighet gäller emellertid inte längre, har en del forskare hävdat. Det har skett en sammanjämkning mellan de en gång oförenliga forskningstraditionerna. En av dem som hävdat detta är sociologen Alvin Gouldner i boken *The Coming Crisis of Western Sociology*.¹¹ Enligt Gouldner har denna sammanjämkning främst kunnat ske därför att funktionalismen anpassat sig till marxismen. För att kunna ta ställning till denna tes måste vi därför speciellt granska den förra.

När Gerner försöker ”presentera inriktningen hos och begränsningar i den tradition, som bygger på motsvarande metodologi”, dvs. den forskningsinriktning han anser uppsatsen om barn- och ungdomsarbetet bygger på, kastar han läsaren rakt in i en förändringsprocess av en teori, vars ursprung och grundläggande teoretiska element han inte anger. Skolbildare för strukturfunktionalismen anses Talcott Parsons vara med sitt arbete *The Structure of Social Action* som utkom 1937.¹² Den allmänna teori som formulerades här grundades på en kritisk genomgång av några riktningar inom samhällsekonomi, positivism och tysk idealism. Han behöll de element inom var och en av dessa som han ansåg vara av värde och förkastade de andra. Den klassiska ekonomin var med sin analytiska och systematiska karaktär ett föredöme för Parsons. Vid utformandet av en allmän handlingsteori var ekonomernas antagande om individers och företags agerande så att deras ekonomiska intressen gynnas, något att ta fasta på. Ekonomernas infallsvinkel hade dock två svagheter enligt Parsons. Den kunde inte förklara hur den samhällsordning var möjlig inom vilken de ekonomiska aktiviteterna ägde rum. Den kunde inte heller förklara uppkomsten av sådant icke-rationellt beteende som orsakades av andra faktorer än okunnighet och felslut.¹³ För att lösa detta sökte han inspiration i den tyska idealismen vilken starkt betonat värderingarnas betydelse för att man ska förstå uppkomsten av en social struktur. Parsons menade att en allmän teori måste kunna behandla *ideal, normer*

¹¹ (London 1971).

¹² För en god sammanfattning på svenska se B. Rundblad, Talcott Parsons i J. Asplund, Sociologiska teorier (Uppsala 1970).

¹³ Jfr Gerner, s. 130.

och värderingar som oberoende variabler när man analyserar faktiska sociala strukturer. Parsons voluntaristiska handlingsteori utgår alltså från aktörers "orientering till en situation under påverkan av mål, värderingar och normer". Detta rationella beteende är emellertid inte uttryck för någon vanlig egoism utan det är "institutionaliserat inom det ekonomiska livet i vår del av världen". Det finns ett normsystem, som anger vilket slag av handlingar som är de rätta eller förväntade i en given situation. Att bryta mot dessa normer medför "moralisk indignation" från andra och skuld känslor hos aktören själv. En företagsägares strävan efter vinst måste enligt detta synsätt inte ses som personligt begär utan som ett resultat av rådande *normer* i samhället.

Låt oss sammanfatta de grundläggande momenten i Parsons handlingsteori. Där finns tre begrepp att utgå från: en eller flera aktörer, en situation i vilket agerandet äger rum och aktörernas orientering till denna situation. *Sociologen* Parsons första uppgift blir att kartlägga de *sociala strukturerna*, i betydelsen "de system av rollförväntningar som reglerar beteendet hos de individer som upptar vissa givna statuspositioner i ett socialt system". Därefter ska han klargöra "faktorerna bakom uppkomsten och vidmakthållandet av en viss social struktur, dvs. att undersöka deras funktion". Han ska förklara "de mekanismer, som håller delarna i en viss relation till varandra, så att helhetens, kollektivets organisation kan bevaras".¹⁴

Det har riktats två principiella invändningar mot strukturfunktionalismen såsom vi hittills beskrivit den, dvs. i Parsons utformning under 1930- och 1940-talen. Den första har gällt dess anknytning till empirien. Parsons dilemma har varit att han konstruerat en *abstrakt* social teori utan anknytning till något existerande samhälle.

Den andra principiella invändningen mot strukturfunktionalismen har gällt dess oförmåga att förklara samhällsförändringar. Gouldner menar att det är grundläggande för Parsons tidiga analys att han koncentrerade sig på *jämvikt* och på de villkor som detta utgår från. Parsons lade tyngdpunkten vid de sätt på vilka mönstren i samspelet mellan Alter och Ego antingen skyddas från förändring och konflikt eller, om de undergår sådana, förändras endast inom en repetitiv cykel. Han analyserar sociala systems sätt att vara självreglerande och hur dessa har stabiliserande faktorer inbyggda i sig. "In short, emphasis is on how the system preserves itself; a system has no inherent strains, only situational discrepancies or 'disturbing' factors of marginal significance."¹⁵ Detta parsonska stabila system kan inte förändras av sig självt. "The essential characteristics of the system will not engender critical changes of the system but only cyclical or rythmical changes in it."¹⁶ För att förändringar ska inträffa fordras ett yttre tryck på systemet.

¹⁴ *Rundblad*, ss. 235—240.

¹⁵ *Gouldner*, s. 231.

¹⁶ *ibid.*, s. s. 353.

Under de första åren efter andra världskriget börjar funktionalisterna emellertid diskutera social förändring. Mertons *Social Theory and Social Structure*, varur Gerner hämtar valda aspekter, är ett av bidragen i denna diskussion. Men även Parsons själv deltog i och bidrog till denna nyorientering.¹⁷ I *The Social System* (1951)¹⁸ försöker Parsons närma sig problemet med social förändring genom att föra in begreppet "vested interests". Men han utgår hela tiden från att "vested interests" alltid och endast ger upphov till *motstånd* mot förändring. Parsons diskuterar inte varför "vested interests" inte också skulle kunna främja förändring. Han berör inte heller det faktum att olika grupper i det sociala systemet inte har samma "vested interest" i att ett givet system upprätthålls. Att erkänna detta vore att medge att det finns konflikter inbyggda i systemet som skulle kunna vara en orsak till social förändring. Men har inte Parsons enbart genom att föra in begreppen "vested interest" och "motstånd" utgått från helt andra grundläggande antaganden än när han intresserade sig för social stabilitet? Jovisst, svarar Gouldner, men han inser inte detta själv. Han försöker istället mobilisera *olika* grundantaganden för analyser av stabilitet respektive förändring. Parsons arbetar med *en* uppsättning utgångsantaganden när han analyserar stabilitet och *en annan* när han analyserar förändring. Gouldner lägger stor vikt vid denna observation. Redan i detta stadium urskiljer han en dualism i Parsons forskning. "It is as if in his theory of equilibrium Parsons speaks as a Comtian, but, when he addresses himself to a theory of change, he is suddenly transported and mysteriously finds himself speaking with Marx's voice." Det är inte att undra på att Parsons rös inför tanken på att börja undersöka social förändring istället för stabilitet och jämvikt, hävdar Gouldner. Denne menar emellertid att en "marxistisk tendens" redan fanns i *The Social System* för att därefter dyka upp allt mer i Parsons forskning.¹⁹ Trots denna försiktiga orientering mot studier av förändring är Parsons ännu 1951 pessimistisk beträffande möjligheterna att nå fram till en teori om social förändring. "This will not come in our time and most probably never."²⁰ Den främsta orsaken till detta är bristen på kunskap. Man kan med Gouldner fråga sig varför Parsons ansluter sig till det positivistiska antagandet att teoriutvecklingen måste vänta på mer kunskap i detta fall när han inte gör det annars.

1961 talar Parsons om social förändring som en process av differentiering. Social förändring sker genom att det uppstår nya och särskilda anordningar (arrangements) och strukturer som ska fullgöra vissa funktioner. Differentiering innebär både att vissa aktiviteter hos ett element förändras och att aktiviteter

¹⁷ Till skillnad från Gerner väljer jag att följa den hos *en* forskare, traditionens främste förespråkare, för att systematiskt kunna följa förändringen i funktionalismen.

¹⁸ Framställningen baseras på *Gouldner*, s. 354 ff.

¹⁹ *ibid.*, s. 357.

²⁰ Cit. efter *Gouldner*, s. 354.

försvinner. Denna differentiering äger rum därför att det uppstått en "input deficit" i förhållande till en måluppfyllelse i det sociala systemet. En förväntad funktion fullgöres inte genom den gamla strukturen. Differentiering blir för Parsons ett sätt att överföra uppfyllandet av ett systems behov från en enhet till en annan som uppfyller det bättre. Denna förändring sker "in an orderly manner" så att den grundläggande fördelningen av "advantages" inte rubbas, dvs. förändringen är acceptabel för och hotar inte existerande maktcentra.²¹ Hur denna obalans uppstår diskuterar Parsons emellertid inte. Det enda sättet för honom att få systemet ur jämvikt är att *postulera* det. Det finns fortfarande inget i systemet som kan försätta detta ur jämvikt.

1963 presenterar Parsons en ny uppsättning begrepp som ska vidareutveckla funktionalismens förmåga att förklara social förändring: "*Evolutionary universals in Society*."²² Med "evolutionary universals" avser Parsons varje "organisational development sufficiently important to further evolution that, rather than emerging only once, it is likely to be 'hit upon' by various systems operating under different conditions."²³ Vidare måste evolutionary universals formuleras i anslutning till begreppet anpassning, i betydelsen "the capacity of a living system to cope with its environment".

Innan Parsons diskuterar evolutionary universals nämner han kort fyra olika förutsättningar för kulturell och social utveckling: religion, kommunikation genom språk, social organisation genom släktskap samt teknologi.²⁴ Dessa skulle i och för sig kunna sägas utgöra evolutionary universals, men Parsons för dem inte dit. De utgör istället minimikriterier för att man ska kunna tala om mänskliga samhällen, även primitiva. Evolutionary universals hänför han till det post-primitiva stadiet av samhällsutvecklingen. Det finns sex olika sådana, av vilka två är grundläggande: uppkomsten av ett tydligt system av social skiktning och ett system som uttryckligen legitimerar en uppdelning av de olika funktionerna i samhället (i första hand särskiljandet av den politiska funktionen från släktskapet). Av dessa föregår skiktningen legitimeringen. Dessa båda evolutionary universals är grundläggande därför att de är förknippade med den process varigenom lossbrytandet ur det primitiva stadiet av samhällsutvecklingen ägde rum.

Det andra paret av evolutionary universals hänför Parsons till samhällen som nått ett avsevärt avstånd från det primitiva stadiet: uppkomsten av en administrativ byråkrati respektive ett penning- och marknadssystem. Det är av intresse att höra varför Parsons räknar dessa som evolutionary universals. Byråkrati är "the most effective largescale administrative organisation that man has invented". Det var även koncentrationen av makt (genom skiktning och legitimeringen av funk-

²¹ *ibid.*, s. 357.

²² *American Sociological Review* XXIX:3 (June 1964).

²³ *ibid.*, s. 339.

²⁴ *ibid.*, s. 341 f. Jfr *Gerner*, s. 128.

tionsuppdelningen). Men makt är, menar Parsons, delvis en funktion av rörligheten i de resurser som är tillgängliga "for use in the interests of the collective goals in question".²⁵ Resursmöjligheten är emellertid en direkt funktion av tillgången till resurserna genom marknaden.

De två sista evolutionary universals som Parsons tar upp är allmängiltiga normer och demokratiska sammanslutningar.²⁶ Men vad Parsons här diskuterar är inte några orsaker till social förändring utan på sin höjd generaliseringar av några förändringar som ägt rum — i den västerländska civilisationen.

Det är påtagligt att Parsons diskuterar teknologi mycket marginellt. Den var visserligen en förutsättning, bland flera andra, till social förändring, men den upphöjs inte till rang av evolutionary universal. Gouldner förbryllas över detta men finner förklaringen på två nivåer: den första är av teknisk art och den andra av ideologisk.

Eftersom Parsons klassificerat teknologi som en förutsättning för social förändring kan den definitionsmässigt inte också vara en evolutionary universal (!), trots att teknologi stämmer väl med Parsons definition av evolutionary universal som en innovation som skapar en mycket betydande ökning av anpassningsförmågan. Teknologins förmåga att anpassa är "at least of the same sort that results from the innovations that Parsons characterizes as evolutionary universals". Teknologin ökar samhällets anpassningsförmåga på åtminstone två sätt, enligt Gouldner. För det första kan människan i sitt samspel med naturen använda teknologin till att öka hela den kaka som ska fördelas mellan medlemmarna i samhället. För att en individ eller grupp ska få det bättre behöver man inte ta från någon annan. Tillväxten kan hålla samman individerna i samhället. Man kan därigenom reducera trycket i kraven på att samhället ska omorganiseras. Teknologin är för det andra en källa till makt genom att sociala system med högre teknologi kan tävla mer framgångsrikt med sådana som har lägre teknologisk nivå.²⁷ Gouldner berör emellertid inte det faktum att den teknologiska utvecklingen också kan vara upphov till konflikter i ett socialt system, t.ex. mellan olika företagsägare. I regel var det endast kapitalstarka företag som hade förutsättningar att införskaffa den nya teknologi som utarbetades inom respektive bransch.²⁸

Den andra förklaringen till att Parsons inte tilldelat teknologin rang av evolutionary universal är, enligt Gouldner, att söka i Parsons ideologiska ambitioner. Genom att utesluta teknologin från diskussionen av utveckling får han det amerikanska "free enterprise system" att framstå som "the apex of evolutionary

²⁵ *ibid.*, s. 349.

²⁶ *ibid.*, ss. 350—55.

²⁷ *Gouldner*, s. 364 f. Cit. s. 365.

²⁸ Jfr *Ohlsson*, s. 239, 241.

development". Han vill med detta vända på Marx' dödsprofetia över de kapitalistiska staterna.²⁹

Parsons sätt att föra bort teknologin från "the evolutionary universals" är besvärande för Gouldner ty det "obscures its special character as an unusually important source of generalized adoptions". Gouldner vill t.o.m. hävda att teknologin på ett avsevärt sätt skiljer sig från språk, släktskap och religion vad beträffar betydelsen för utveckling. Han jämför det parsonska begreppet teknologi med det marxistiska begreppet produktivkrafter. Vidare påpekar han att även Marx/Engels betonade betydelsen av språk och religion och att Engels i förordet till 1888 års utgåva av Manifestet liksom Parsons skiljer mellan "pre-history or primeval societies" och "all subsequent written history". Genom att eliminera Parsons medvetna "missgrepp" att inte upphöja teknologin till rangen av evolutionary universal och påpeka enskilda sammanfallande synpunkter hos Parsons och Marx/Engels tycker sig Gouldner finna den förre alltmer "surprisingly reminiscent of Marxism". Parson själv vill emellertid inte erkänna detta. Han fortsätter att stå i opposition till marxisterna.³⁰ Bland Parsons efterföljare inom den funktionalistiska traditionen blir man emellertid alltmer benägen erkänna att marxismen har ett vetenskapligt värde. Wilbert Moore hävdar t.ex. att Marx' analyser inte var så mekaniska och "mindless" som gjorts gällande. Med Moore och Neil Smelser uppstår en "vänsterparsonsianism" som försöker anpassa funktionalismen till marxismen.³¹

Det första uttryckliga försöket till en syntes mellan dessa båda forskningsinriktningar kom samma år som Parsons presenterat sina evolutionary universals. Det skedde i Pierre van den Berghes uppsats *Dialectic and Functionalism: Toward a Theoretical Synthesis*.³² Märkligt nog nämner inte Gouldner denna uppsats. van den Berghes avsikt var att visa att såväl funktionalismen som den Hegel-Marxiska dialektiken presenterar ensidiga bilder av samhället men att de kan komplettera och sammanfogas med varandra. Att göra detta skulle "promise a fruitful synthesis". van den Berghe försökte först reducera till ett minimum de båda teorierna vilka vanligtvis betraktas som "antitetiska".³³

Funktionalismen är inte en myt utan ett viktigt men fragmentariskt angreppssätt på den sociala verkligheten, fastslår van den Berghe inledningsvis och avser då dess mest sofistikerade och försiktiga form såsom den presenterats av Parsons, Merton och Davis. Man får förmoda att han avser den "nye" Parsons. Som van den Berghe uppfattat denna funktionalism består den av följande sju grundelement.

²⁹ Gouldner, s. 366 f.

³⁰ ibid., s. 362 ff.

³¹ ibid., s. 368 f.

³² American Sociological Review XXVIII:5 (Oct. 1963). Jfr även J. Elster: Teknologi og historie. Häftet för kritiska studier 1969/7—8 s. 62.

³³ ibid., s. 701.

1. Samhällen måste betraktas i ett helhetsperspektiv (holistiskt) som system med delar som står i ett förhållande till varandra.
2. Orsakssammanhangen är mångfaldiga och ömsesidiga.
3. Trots att integreringen i ett system aldrig är helt perfekt, är sociala system i tillstånd av *dynamisk jämvikt* (min kurs.). Mekanismer, som anpassar systemet till förändringar utanför detta, har förmåga att göra förändringarna inom systemet till ett minimum. Inbyggda mekanismer verkar för stabilitet och tröghet.
4. ”Dysfunktioner”, spänningar och avvikelser kan finnas under längre tider men de upplöser sig själva eller institutionaliseras på sikt.
5. Förändring sker som en gradvis anpassning och inte som en plötslig revolution.
6. Förändring uppstår ur tre källor: systemets anpassning till utanför stående förändringar, tillväxt genom strukturell och funktionell differentiering, uppfinningar och förnyelse av medlemmar eller grupper inom systemet.
7. Den viktigaste och mest grundläggande faktorn för social integrering är samstämmighet om värden (value consensus), principer och målsättningar bland medlemmarna i ett system.

Trots att van den Berghe utgår från den förfinade funktionalismen, anser han det nödvändigt att göra ytterligare justeringar för att den ska kunna ingå en synetes med en likaså nyanserad marxism. Han hävdar att trots att samhällen tenderar mot stabilitet, jämvikt och konsensus, skapar de samtidigt inom sig själva motsatserna till detta. Konsensus är en viktig dimension av samhället, men det är också spänningar och konflikter. Det finns inte heller något nödvändigt direkt samband mellan konsensus och integrering. Det är inte ens nödvändigt för funktionalisterna att utgå från konsensus.³⁴ Det är intressant att påpeka att en annan vänsterparsonsian, Gouldner, sju år senare hävdar att Parsons avvisar tanken på att samhällen i sig ger upphov till konflikter. Däremot innehåller de konflikter eller snarare element av sådana.³⁵

Det är uppenbart att funktionalismen nu visar sig i en helt annan form än när vi första gången mötte den i Parsons verk. Det är inte alls omöjligt att studera förändring med hjälp av funktionalistisk teori, menar van den Berghe. Den är istället ”a powerful instrument in dealing with at least two major types of change: growth in complexity through differentiation, and adjustment to extra-systemic changes”. Däremot är den inte användbar för att förklara ”endogenous change through conflict and contradiction”. Sådan uppstår oundvikligen som följd av en cykel av kumulativa dysfunktioner och ökande desintegrering. Revolution är i grunden en process varigenom ackumulerade obalanser mellan viktiga element i samhället, t.ex. mellan politik och ekonomi, undanröjs och ett nytt tillstånd av

³⁴ *ibid.*, ss. 695—97.

³⁵ *Gouldner*, s. 356.

relativ integrering uppstår. Som symptom på revolutionens oundviklighet anför van den Berghe brist på kommunikation, ovillighet till kompromisser, oenighet om spelets regler och ömsesidigt förnekande av legitimitet mellan de grupper som står i opposition till varandra.³⁶

Uppkomsten av sådana kumulativa spänningar som kan leda till revolutionär förändring kan man inte analysera och förklara genom funktionalistiska analyser. Jämviktsmodellen måste modifieras och kompletteras med andra analysinstrument. van den Berghe ger oss rådet att gå till marxismen (dialektiken) för att se vad denna har att erbjuda.

Marx föll i den dialektiska fällan när han utvecklade sin egen ensidiga determinism som antites till Hegels idealism, hävdar van den Berghe. Det finns emellertid inget logiskt skäl till att den dialektiska metoden ska leda till ensidig determinism. van den Berghe gör därför två inskränkningar i marxismen. För det första avvisar han varje påstående att den dialektiska processen är den *enda* källan till förändring. Den dialektiska analysen av förändring undantränger inte funktionalismens syn på förändring genom differentiering och anpassning till externa villkor, utan komplementerar den. Den andra begränsningen i dialektiken ligger, enligt van den Berghe, i dess dualistiska syn på den sociala verkligheten.³⁷ Det är riktigt att Marx i sitt analyschema över den materiella produktionen talade om två huvudklasser med utgångspunkt i det *ekonomiska* ägandet^{37a} av produktionsmedlen. Vi måste dock poängtera att Marx i detta sammanhang använde begreppet klass som analytiskt instrument och inte som en empirisk kategori. I sina historiska undersökningar talar han å andra sidan om sex à sju olika klasser, t.ex. i "Klasskampen i Frankrike 1848—1850", "Revolution och motrevolution i Tyskland".³⁸ Ett sätt att reda ut denna tvetydighet är att precisera vilken nivå, vilken helhet en analys avser.³⁹

Efter att ha gjort dessa två inskränkningar i den marxiska analysen frågar van den Berghe vad som egentligen kvarstår av den. Egentligen inte mycket, menar han. Men man kan trots allt omformulera kärnan i dialektiken i följande två punkter som är både användbara och giltiga. För det första är förändring inte bara allestädes närvarande utan en viktig del av den uppstår inom systemet. För det andra uppstår denna typ av förändring ur motsägelse och konflikt mellan två eller flera faktorer, t.ex. värden (values), ideologier, roller, institutioner eller grupper. Denna rest av det dialektiska synsättet kan tillämpas på tre olika analysnivåer: en för värden och idéer, en för inre motsättningar (oftast oavsiktliga och icke iakttagbara) som uppstår ur institutionaliserade interaktionsprocesser samt

³⁶ van den Berghe, s. 698 f.

³⁷ *ibid.*, s. 699.

^{37a} Inte det juridiska.

³⁸ *Thelander*, s. 33.

³⁹ Vi återkommer till detta i det följande.

en för gruppkonflikter. Till detta fogar han följande anmärkningar. Det är ohållbart att dela in samhället i grupper utifrån en enda faktor, t.ex. relationerna till produktionsmedlen, eller maktutövning. Samhällsmedlemmarna är istället indelade i grupper utifrån flera olika skiljelinjer (cleavages) som kan sammanfalla men ofta inte gör det. Man får heller inte utgå från att grupper i olika positioner *nödvändigtvis* har intressen som står i konflikt med varandra eller att de alltid är *medvetna* om "objektiva" antagonistiska intressen.

van den Berghe anknyter därefter till Ralf Dahrendorf⁴⁰ som medgett att det finns andra konflikter än klasskonflikter men att dessa är de viktigaste. Han har dock en annan indelningsgrund för klasstillhörighet än Marx. För Dahrendorf är ekonomiska faktorer, t.ex. äganderätten till produktionsmedlen, endast ett specialfall av ojämlig fördelning av *makt*. van den Berghe accepterar inte heller denna faktor som avgörande för indelningen av ett samhälle. Såväl ägandet av produktionsmedel som tillgång på makt är bara "one of many desirable 'goods' ". Han nämner materiella belöningar, prestige, kulturellt, språkligt, ideologiskt, intellektuellt och religiöst inflytande som andra "goods". En *pluralistisk* modell tycks därför vara den enda rimliga utvägen, menar van den Berghe, som t.o.m. är beredd att överge termen dialektik om dualism ingår som ett nödvändigt inslag i den, men inte de element i den vilka är "essential to a balanced view of social reality".⁴¹

Låt oss sammanfatta. van den Berghe menar att det är möjligt och önskvärt att göra en syntes av funktionalismen och marxismen, trots flera olikheter, därför att: båda angreppssätten är holistiska, i båda spelar såväl konflikt som konsensus en roll, båda har en evolutionär föreställning om social förändring och båda är i grund och botten jämviktsmodeller.⁴²

Trots allt två olika helhetsanalyser

van den Berghes analys aktualiserar problemet om under vilka förutsättningar försök till teoretiska synteser kan göras. Vilka element i teoretiska konstruktioner är möjliga att förena? Är det möjligt att plocka några element ur en teori och några andra ur en annan? Hur långt tillbaka i den logiska uppbyggnaden av en teori måste man gå för att finna dess specifika natur?

Funktionalismen utvecklades av Parsons först som ett försök att förklara ett system i jämviktsläge. I ett senare skede har funktionalisterna försökt att även föra in förändringsaspekten i teorin. "Syftet är lovvärt men strävan att bygga in dynamik i teorin har kritiken obarmhärtigt avslöjat som ett försök att liksom vilja kasta in jästen efter brödet i ugnen", hävdar Thelander.⁴³ Frågan är emellertid

⁴⁰ R. Dahrendorf, *Class Structure and Class Conflict in Industrial Society* (Stanford 1959).

⁴¹ van den Berghe, s. 700 f.

⁴² *ibid.*, ss. 701—04.

⁴³ Thelander, s. 7.

hur jätten, i van den Berghes och Gouldners form, passar ihop med de övriga ingredienserna i degen. Jürgen Habermas vänder sig mot de tendenser som finns inom "skolsociologin" att uppta vissa element ur den marxistiska teorin, vilka byggs ut till stora konstruktioner och system, såsom ideologikritik, arbetssociologi och konfliktteori. Genom dessa operationer försvinner flera viktiga aspekter, t.ex. "den tidigare integrationen av de analytiskt skilda aspekterna på objektets enhet" (samhället som totalitet), "den dialektiska uppfattningen av samhället som en historisk process, varvid konflikter mellan angivbara tendenser driver fram en situation ur en annan".⁴⁴

Den skarpaste kritikern av försöken till syntes mellan funktionalismen och marxismen är André Gunder Frank, som 1966 skrev en artikel med rubriken *Functionalism, Dialectics and Synthetics*,⁴⁵ där han avvisade van den Berghes försök till sammanjämkning. Han instämde i van den Berghes analys endast på en punkt: både funktionalismen och marxismen är holistiska analyser. Men här upphör likheterna. Jag ska här i anslutning till Frank diskutera van den Berghes fyra "likheter".

I. Holism. De båda teorierna skiljer sig beträffande holismen på åtminstone tre elementära men avgörande sätt: deras inställning till helheten, de frågor de ställer till helheten samt vad gäller den helhet de väljer att studera.

Deras *olika ställning till helheten* förstår man när man undersöker vilken abstraktionsnivå respektive teoris förespråkare arbetar med. För dialektiker, även de sämsta, är det nödvändigt att utgå från ett bestämt existerande samhälle varefter man analyserar det och dess omvandling i dess helhet. Funktionalisterna däremot undviker att studera ett helt samhällssystem. När de gör detta måste de antingen lämna verkligheten åt sidan eller göra avsteg från funktionalistisk teori, menar Frank. Parsons teoretiska arbeten var ju inte ens avsedda att analysera något bestämt förekommande samhälle. Är då inte detta något som går att rätta till? Nej, svarar Frank och hänvisar till Claude Levy-Strauss, vilken menat att den som är dåraktig nog att försöka göra en holistisk parsonsk analys säkert kommer att misslyckas. Frank erkänner dock att det finns flera funktionalister som gjort konkreta studier men då "naturligtvis begränsat sin holistiska uppmärksamhet till en del av det samhälle de valt och till hur den är *funktionellt* (min kurs.) förbunden med det samhällets helhet". Några har också studerat hela samhällen varvid de dock "funnit det nödvändigt att göra återtåg från funktionalismen och att lämna en riktigt stor klyfta mellan sin beskrivning av de många delarna i det samhällets konkreta sociala verklighet och deras analytiska uppvisning att, och

⁴⁴ G. Therborn, Från revolutionär teori till akademisk metafysik. Häftet för kritiska studier 1969:6, s. 27.

⁴⁵ Science and Society (1966). Publicerad på svenska i Underutveckling eller revolution i Latinamerika (Halmstad 1971).

hur, alla dessa delar funktionellt hänger samman med varandra (och inte med något annat) i en jämnt vägande helhet".⁴⁶

På den här punkten torde Frank överdriva skillnaderna mellan de båda traditionerna: dels har Parsons själv efter Franks inlägg gjort ett försök att bli empirisk historiker med utgångspunkt från sin reviderade funktionalistiska teori⁴⁷ och dels är marxister beredda att begränsa sig till delproblem dock utan att förlora helheten ur sikte. Eric Hobsbawm förordar att socialhistorisk forskning bör vara "history of society". Denna målsättning är dock alltför ambitiös för att en enskild forskare ska kunna leva upp till den. I praktisk forskning blir man därför hänvisad till att "pick up one particular relation or relational complex as central and specific to the society (or type of society) in question, and group the rest of the treatment around it".⁴⁸

Den andra och kanske viktigaste skillnaden mellan de funktionalistiska och marxistiska helhetsanalyserna är att de *inte ställer samma frågor* till helheten. Funktionalisterna använder holistisk analys för att förklara delarna medan marxisterna gör det för att förklara helheten och därigenom delarna, hävdar Frank. Funktionalisterna ställer inga frågor om helheten: varför den existerar och hur, varifrån den kommer eller vad som händer med den. Marxisterna analyserar först ursprunget, naturen och utvecklingen hos samhällssystemet och dess struktur som helhet för att sedan "använda förståelsen av helheten, som man på så vis erhållit, som nödvändig grund för att analysera och förstå dess delar". Funktionalismen skiljer sig således inte från marxismen genom att den vill visa hur en del i ett system är *funktionellt* länkad till andra delar av samhällssystemet. I denna begränsade mening måste Marx betecknas som funktionalist, anser Frank som anför J. M. Keynes och säger att "vi alla i det långa loppet är funktionalister".⁴⁹ Att Franks framställning av marxisternas forskningsinriktning är en idealbild är uppenbart. Han medger själv att endast de bästa marxisterna lyckas genomföra sådana analyser.⁵⁰ Dessutom är det nog så att man i allmänhet utgår från en relativt vag och allmänt hållen bild av den helhet inom vilken man ska göra en analys.

En tredje skillnad mellan funktionalistisk och marxistisk helhetsanalys gäller *den helhet de väljer att studera* och vilka urvalskriterier som används vid urvalet. Frank ställer här funktionalisternas stamstruktur, kommunstruktur, traditionell familjestruktur mot t.ex. marxismens "världsomfattande kapitalistiska system".⁵¹ Även om Franks bild av marxismen även på den här punkten mer är ett önske-

⁴⁶ *ibid.*, s. 90—92.

⁴⁷ T. Parsons, *The System of Modern Society* (London 1971).

⁴⁸ E. Hobsbawm, *From Social History to the History of Society*. *Daedalus* vol. 100 (1971), s. 31.

⁴⁹ Riktigheten i detta påstående kommer att diskuteras nedan.

⁵⁰ Frank, s. 92 ff.

⁵¹ *ibid.*, s. 94 f.

tänkande än verklighet hos marxistiska forskare, ett önsketänkande som torde ha sin grund i hans eget forskningsområde, imperialismen, är påpekan­det om urvalskriterierna av avgörande betydelse. I ett mer begränsat perspektiv än Franks är det av intresse att fråga efter, vilka grundläggande element respektive helhet består av och vad de grundar sig på. Att marxister utgår från den sam­hällets indelning i sociala klasser som grundas på den materiella produktionen är välkänt. Hos funktionalisterna har de av Frank nämnda begreppen utgjort grund­läggande element, både som helheter och som delar i större system (system­subsystem). Den "moderne" Parsons började emellertid försiktigt tala om klasser i samband med diskussionen om "vested interests",⁵² en tendens som fortsatt hos senare funktionalister. Den politiska sociologin i Lipsets utformning har tagit hänsyn till sociala klasser och ekonomiska förhållanden, och andra "nyanserade" funktionalister har modifierat Parsons konsensusmodell genom att diskutera stratifiering (social indelning) av samhällssystem. Men det avgörande, i jämförelse med marxismen, är att dessa klassförhållanden inte analyseras som en effekt av produktions­ sättet. Man försöker inte heller knyta ihop klassanalysen med en total samhällsanalys. "Det finns kort sagt klasser men inget samhälle för dessa klasser att agera inom."⁵³

II. Integration och konflikt. I den ursprungliga funktionalismen fanns det ingen plats för konflikter, medan den "nyanserade" versionen medgav existensen av sådana, även om samhällen i det långa loppet tenderade mot integration. Eftersom det även i den marxistiska analysen finns utrymme för integration, kunde van den Berghe hävda att såväl konflikt som integration spelar en roll i båda analys­ inriktningarna. Detta är ett orimligt påstående, menar Frank, eftersom marxister skiljer mellan "slag och grader av social konflikt istället för att utan åtskillnad ge allt mer eller mindre samma teoretiska vikt". Medan den sociala konflikten för funktionalisterna endast är en funktion för social integration i det långa loppet, leder den för marxisterna till att samhällssystem sprängs. Denna skillnad beror enligt Frank på att funktionalisterna börjar med delarna för att arbeta sig mot den sociala helheten. Endast om man som marxisterna gör börjar med helheten och bryter ner den i sina beståndsdelar, framstår konflikter som desintegrerande.⁵⁴

Betydelsen av denna skillnad har Parsons pekat på när han säger att den grundläggande strukturella betoningen inte längre faller på . . . utsugningsteorin utan snarare på yrkesrollernas struktur, om man utgår från helhetens delar.⁵⁵ Här har vi en av de avgörande skillnaderna mellan de båda forskningsinrikt-

⁵² Gouldner, s. 356.

⁵³ U. Renmark, *Dominerande värdesystem eller dominerande produktionsätt*. Häften för kritiska studier 1971:1—2.

⁵⁴ Frank, ss. 96—99.

⁵⁵ Efter Frank, s. 96.

ningarna. Funktionalismen bygger sitt klassbegrepp på flera likvärdiga faktorer medan marxismens utgår från människornas position i produktionsprocessen (jfr s. 146—147), varvid utsugningsteorin är grundläggande. Klasser definierade på detta sätt existerar inte oberoende av varandra och kan således inte analyseras isolerade från varandra.⁵⁶ Visserligen är de genom produktionsprocessen socialt integrerade — inom marxismen betonas produktionens sociala natur — men det ekonomiska förhållandet resulterar genom utsugningen i klasskonflikter. Frank menar att marxister ser ”sociala klasser, liksom andra motsatser, som om de existerade bara i ett sammanhängande fast ändå motstridigt förhållande till varandra”, medan den funktionalistiska skiktningsteorin ser klasserna som ”mekaniska tillskott till varandra”.⁵⁷

III. Evolution. Den moderna funktionalismen har till skillnad från den tidige Parsons införlivat social förändring i sin analys. Den har även infört begreppet evolution, även om Frank förnekar detta. Men funktionalisterna begränsar sin analys till förändringar *inom* systemets existerande sociala struktur. De tar inte ställning till förändring *av* systemets struktur, vilket de inte kan, eftersom den sociala strukturen är källan till förändring i deras teori. I den marxistiska teorin är det däremot förändringen som är källan till en social struktur. Det är den pågående sociala omvandlingsprocessen som bestämmer den aktuella sociala strukturen.⁵⁸ Men denna omvandlingsprocess är inbyggd i det strukturella mönstret och uppstår inte till följd av kumulativa dysfunktioner i ett jämviktssystem.⁵⁹ Det är därför helt orimligt att, som Gouldner gör, påstå att Parsons analys av differentiering ”transforms the Marxist mechanism of revolution — the conflict between the forces and relations of production — into a mechanism of *evolution*”. Detta skulle möjliggöras av att Marx påpekade att nya produktivkrafter utvecklas inom rådande produktionsförhållanden.⁶⁰ Liedman påpekar emellertid att föreställningen om historiens kontinuitet, i betydelsen att varje företeelse har sina historiska förutsättningar, egentligen är en trivialitet. ”Om man ser dessa historiska förutsättningar för ett visst system som tillräckliga förklaringar av systemets karaktär, så framstår historien som en absolut kontinuerlig process.” Genom att skilja mellan *uppkomstbetingelser* och *inre moment* kan man upplösa denna trivialitet. Uppkomstbetingelserna är därvid ”en oavbruten kvantitativ kedja genom historien” medan de inre momenten kvalitativt skiljer sig åt mellan de olika systemen.⁶¹ Dessa inre moment utgörs av vissa gemensamma principer

⁵⁶ Jfr Winberg, s. 35.

⁵⁷ Frank, s. 98 f.

⁵⁸ *ibid.*, s. 99.

⁵⁹ Thelander, s. 34.

⁶⁰ Gouldner, s. 361.

⁶¹ S.-E. Liedman, *Marxism och vetenskapsteori i Positivism marxism, Kritisk teori* (Stockholm 1973), s. 105 f.

för produktion, distribution och egendomsfördelning, vilka ”inte låter sig rubbas utan att systemet som sådant råkar i fara”. Anpassningsförmågan hos ett system är stor men tånjbarheten har sina gränser och de kvantitativa förändringarna övergår till kvalitativa, varvid det uppstår konflikter och kamp om de grundläggande förutsättningar varpå produktionen vilar.⁶²

Denna uppfattning om övergångar mellan olika produktionssätt skiljer marxismen och funktionalismen på ett grundläggande sätt. Funktionalismen talar visserligen om strukturell förändring, varvid avses att ”kvalitativt nya komplex av roller och organisationer uppstår”.⁶³ Men när vi får veta att ”det mest kända exemplet på strukturell förändring är införandet av en ny teknik — och den därpå följande upplösningen av arbetsrutiner, föråldrad yrkeskunnighet, arbetslöshet och förlust av status”⁶⁴ förstår vi att förändringsbegreppet har helt olika betydelse inom de båda traditionerna. Funktionalisternas strukturella förändring har inte mer omfattande innebörd än viktiga kvantitativa förändringar hos marxismen. Man måste därför instämma med K-H Ludwig när han hävdar att det är fel att tro att teknikhistorikern, som undersöker den tekniska utvecklingen och dess följder, utgår från den historiska materialismen.⁶⁵

IV. Jämviktsmodeller. Även den fjärde tangeringspunkten mellan funktionalism och marxism, den att båda teorierna skulle bygga på jämviktsmodeller, avvisas av Frank. Att funktionalismen bygger på denna tanke är uppenbart. ”Totalsumman av funktionalistisk holism, integration och förändring inom systemet blir att funktionalistteorin är en jämviktsmodell.” Den utgår från ”föreställningen om jämvägnande sociala val av skiftande men begränsade alternativ, upprättade av den existerande sociala strukturen”.⁶⁶ Detta gäller såväl Parsons abstrakta sociologiska analys av sociala system i allmänhet som specialanalyserna inom t.ex. nationalekonomi och politik. Parsons tog sin utgångspunkt i aktörers ”orientering till en situation under påverkan av mål, värderingar och normer” (se ovan). I den neoklassiska nationalekonomin är ”den ekonomiska människan”, som gör rationella val utifrån sina givna resurser, den självklara utgångspunkten. Genom bl.a. Anthony Downs⁶⁷ och Robert Dahl⁶⁸ har motsvarande ”politiska människa” fått grundläggande betydelse inom funktionalistisk politisk analys.

⁶² A. Ljungdal, *Marxismens världsbild* (Stockholm 1970 (1947)), s. 146.

⁶³ N. Smelser, *Ekonomisk sociologi* (Stockholm 1966 (1963)), s. 148.

⁶⁴ *ibid.*, s. 129.

⁶⁵ K.-H. Ludwig, *Die Fabrikarbeit von Kindern im 19. Jahrhundert*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 52 (1965), s. 64 not 5. Jfr *Elster* 1969 s. 54—56. Jfr även *Ohlsson*, s. 240 f. När Göransson—Schön frågar om min diskussion inte leder till att den teknologiska faktorn relativt självständigt bestämmer samhällsutvecklingen har de inte beaktat att jag med kraft påpekade att Ludwig's förklaring var otillräcklig.

⁶⁶ *Frank*, s. 100.

⁶⁷ A. Downs, *An Economic Theory of Democracy* (New York 1957).

⁶⁸ R. Dahl, *Modern politisk analys* (Malmö 1969 (1963)).

Frank hävdar att denna typ av jämviktsmodell är helt oförenlig med en marxistisk samhällsanalys därför att den helt förbiser marxismens betoning av dialektiken. Denna oförenlighet understrykes än mer om man tar fasta på den avgörande betydelse marxismen lägger in i begreppet "motsättning". Marx och Engels var de första som gjorde en konkret analys av motsättningarna. "Då Marx och Engels tillämpade lagen om motsättningar . . . på studiet av den samhällshistoriska processen, upptäckte de motsättningen mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena, de upptäckte motsättningen mellan de exploaterande och exploaterade klasserna och även den härur följande motsättningen mellan den ekonomiska grundvalen och dess överbyggnad (politik, ideologi osv.), och de upptäckte hur dessa motsättningar oundvikligen ledde till olika slag av sociala revolutioner i olika slag av klassamhällen."⁶⁹ Att detta är en helt annan syn på motsättningar än funktionalismens framställning av staten som "ett integrationscentrum för de rådande värdesystemen, i bästa fall 'intressen' och 'intressemotsättningar' "⁷⁰ är uppenbart.

Förklaringsfaktorernas inbördes förhållande

Att funktionalismen ser politiken som ett integrationscentrum innebär att den betraktar makt på ett helt annat sätt än marxismen. Funktionalisterna har en pluralistisk uppfattning om en mångfald av maktcentra i samhället, vilka framställer krav inom en bestämd samhällsordning utan att någon instans dominerar över andra.⁷⁰ De erkänner inte att någon nivå i samhällsstrukturen dominerar över de andra. Inget av de analytiska elementen kan därför inta någon "dominansställning" i funktionalistisk teori.⁷¹ De funktionalistiska statsvetare som analyserar utveckling hävdar själva att de i motsats till marxisterna har en "*probabilistisk teori*" om politiken. "Frågan om hur det historiskt och konkret förhåller sig med sambanden mellan de olika 'system' som olika specialister (t.ex. sociologer, ekonomer, statsvetare; min anm.) sysslar med, besvaras således med att 'det är svårt att veta'. "⁷² Denna inställning till förklaringar är påfallande lik den som framfördes inom den empiristiska historietraditionen på 1960-talet. Det framhölls då att forskaren i regel inte var ute efter "hela sanningen" utan endast "delsanningar" och att orsaksangivelser hänfördes till skilda förklaringsplan. Valet av förklaringsplan fick avgöras av forskarens värderingar av det historiskt betydelsefulla. Den forskare som ansåg att det historiskt betydelsefulla bestod i att undersöka de ekonomiska sammanhangen fick göra så. Ansåg man psykolo-

⁶⁹ *Mao tse-tung*, Fyra filosofiska uppsatser (Uddevalla 1972), s. 51.

⁷⁰ *Renmark*, s. 25.

⁷¹ *ibid.*, s. 11.

⁷² *M. Palmberg*, Den funktionalistiska utvecklingsteorin. Häften för kritiska studier 1971: 1—2, s. 59. Jfr *H. Sellberg*, Staten och arbetarskyddet (Uppsala 1950), s. 301.

giska eller ideologiska faktorer vara av särskilt intresse var det fullt rimligt att undersöka sådana.⁷³ För en historiker som undersöker samhällsförändringar i ett helhetsperspektiv är detta en orimlig ståndpunkt. För detta syfte behövs en teori "om vilka element som är mest givande att ta fasta på",⁷⁴ vilka förändringsfaktorer "som är viktigare och mindre viktiga, om de påverkar händelseförloppet direkt eller indirekt osv."⁷⁵ För den skull behöver man inte utgå från att det är "samma faktorer som är de avgörande under alla tidsperioder".⁷⁶

Den marxistiska forskningen har gripit sig an detta problem. Man ser samhällssystemet, helheten, uppdelat i en ekonomisk bas samt en juridisk-politisk och en ideologisk överbyggnad. Dessa är i generella termer de element i helheten som står i ett förhållande till varandra. Men vilket? För att klargöra detta har man utgått från Engels, som menade "de ekonomiska förhållandena vara de, som i sista hand betingar den historiska utvecklingen. ... Men alla påverkar de /de olika elementen/ varandra och även den ekonomiska grundvalen. Det är *inte* så att det ekonomiska läget är *orsak* och *ensamt aktivt* och allt annat blott passiv verkan. Utan det är fråga om en växelverkan på grundvalen av den *i sista hand* städse genombrytande ekonomiska nödvändigheten." Staten kan inverka genom t.ex. skyddstullar, frihandel, lagstiftning mot barnarbete.⁷⁷ Eller avstå från sådana ingripanden!⁷⁸ Detta innebär å ena sidan att man inte kan förklara alla enskilda, konkreta händelser utifrån teorin om basen men också att "konsekvenserna av basens utveckling är av annat slag än konsekvenserna av andra, mer sekundära utvecklingslinjer".⁷⁹

Poängen med den här prioriteringen är, enligt Dahlqvist,⁸⁰ att vi möter ett helt annat helhetsbegrepp än vad som är vanligt i andra samhällsteorier. I dessa finns ofta ett *centralt subjekt* som yttersta orsak till utvecklingen, t.ex. "Guds vilja", "den mänskliga naturen", "tidsandan", "de dominerande värderingarna", "den väljande konsumenten". Invändningen att "produktionen" eller "arbetsmedlen" skulle vara en yttersta orsak inom marxismen, avvisar Dahlqvist genom att föra in tre olika helhetsbegrepp som rör sig på helt olika plan och där den ena helheten inte kan reduceras till den andra. Den första helheten utgörs av *arbets-*

⁷³ För kritik av denna forskningstradition se G. Fredriksson, *Historia som vetenskap i Sverige. Häften för kritiska studier* 1974:3—4.

⁷⁴ *Thelander*, s. 11, 39.

⁷⁵ *Winberg*, ss. 25—26.

⁷⁶ *Thelander*, s. 39.

⁷⁷ M. Dahlqvist, *Staten, socialdemokratin och socialismen* (Lund 1975), s. 55 f.

⁷⁸ När Gerner, s. 128 hävdar, att jag avvisar idéers betydelse för social förändring stirrar han sig blind på idén om *förbud* mot barnarbete. Uppfattningen att barn *skulle* arbeta påverkade i högsta grad verkligheten i den tidiga industrialismens Sverige.

⁷⁹ *Liedman*, s. 90 f.

⁸⁰ *Dahlqvist*, ss. 63—66, som i stort bygger på Engels och Althusser. Denna tolkning är emellertid inte oförenlig med andra marxistiska, se t.ex. J. Elster, *Nytt perspektiv på økonomisk historie* (Trondhjem 1971), s. 14 f. Jfr även *Ohlsson*, s. 240 f.

processen — *produktivkrafterna*, i vilken själva arbetet, arbetsmedlen och arbetsföremålet ingår som element med arbetsmedlen som dominerande element. Den andra helheten är *produktionen* — *produktionssättet* med den första helheten och produktionsförhållandena som ingående element och där produktionsförhållandena dominerar. Den tredje helheten är *samhällsformationen* som består av ekonomi, politik och ideologi med den ekonomiska basen som dominerande element. Arbetsmedlen dominerar således endast i den första helheten och utgör därmed ingen yttersta orsak till samhällsutvecklingen jämförd med t.ex. den väljande konsumenten. Men genom att ta upp sistnämnda begrepp är vi inne på ytterligare en avgörande skillnad mellan funktionalism och marxism: innebörden i begreppet den aktiva människan.

Den aktiva människan

Ett av de vetenskapsteoretiska problemen som sysselsatt samhällsvetare under de senaste åren har gällt människans aktivitet i samhällsutvecklingen. I Sverige initierades denna debatt främst av Joachim Israel.⁸¹ Han urskiljde tre olika stipuleringar om mänsklig aktivitet. Enligt den första uppfattas människan "som ett objekt, underkuvad av de sociala påverkningsprocesserna som hon är oförmögen att kontrollera". Inom socialpsykologin och sociologin har denna uppfattning en central ställning. Det andra synsättet innebär att "människan enbart är ett aktivt subjekt opåverkad av sin sociala miljö". Denna inställning har konspirationsteoretiker utgått från. Den tredje uppfattningen menar att människan är både "ett aktivt handlande subjekt" och samtidigt "ett objekt påverkad av sin miljö". Den har bl.a. Marx utgått från.⁸² Bland historiker är det sällsynt att man uttryckligen tagit ställning till dessa tre uppfattningar. I de få fall detta gjorts har det varit som anslutning till den tredje uppfattningen.⁸³ Men vad säger oss egentligen denna "stipulering" om människan? Den är, enligt mitt förmenande, så allmänt hållen att jag vågar påstå att det finns få historiker idag som inte skulle kunna ansluta sig till den. Ljungdal hävdar att såväl idealismen som marxismen utgår från "läran om det mänskliga handlandet, den mänskliga aktiviteten, som historiens grundläggande faktum".⁸⁴ För Parsons är *ekonomisk handling* samma grundläggande element som *den ekonomiska praktiken* (praxis=handling) är för Marx. Problemet vid en jämförelse mellan funktionalism och marxism är därför i första hand inte ekonomi gentemot icke-ekonomi utan betydelsen av ekonomi i "ekono-

⁸¹ J. Israel, Om konsten att lyfta sig själv i håret och behålla barnet i badvattnet (Halmstad 1971).

⁸² *ibid.*, s. 56 f.

⁸³ Se t.ex. S. Tägil m.fl. Att studera gränskonflikter. Meddelanden från Historiska institutionen i Lund nr 9 (1975), s. 66. En av författarna är K. Gerner.

⁸⁴ Ljungdal, s. 119.

misk handling” och ”ekonomisk praktik”.⁸⁵ Likaså ligger skillnaden mellan idealismen och marxismen i betydelsen av mänskligt handlande. Medan idealismen försöker förstå den mänskliga aktiviteten utifrån ”den subjektiva psykologiska process genom vilken handlandet kommer till stånd” så inriktar sig en marxistisk analys på de objektiva betingelserna för detta handlande.⁸⁶ Detta utesluter ingalunda idéernas inflytande på historien. I själva verket handlar människorna alltid ”under inflytande av vissa föreställningar och motiv”.⁸⁷ Att producera är uttryck för sådana. Marx påpekade att den sämste byggmästare skiljer sig från det bästa bi genom att slutprodukten i någon form fanns i byggmästarens hjärna innan han började bygga.⁸⁸ Men för marxismen ”framstår idéerna inte som några självständiga och mystiskt verkande krafter som på egen hand bestämmer skeendet utan som konkreta uttryck för människornas faktiska läge”.⁸⁹ Om vi nu erinrar oss funktionalismens idealistiska syn på idéernas inflytande förstår vi att dess och marxismens innebörd av ”ekonomisk handling” inte kan överensstämma. ”Ekonomisk handling” i Parsons sociala handlingsteori avser primärt ”de val som folk gör, de attityder de intar till olika mål och medel och inte det produktiva handlandet, arbetsprocessen — som de (Parsons m.fl.) lämnar åt sidan som teknologi”. I funktionalismen är människorna således aktiva i *utbytesprocessen* medan de i marxismen är *aktiva i produktionsprocessen*.⁹⁰

Denna skillnad understryker med kraft Birgitta Odéns påpekande att ”valet mellan skilda typer av materialistisk historieuppfattning är kanske inte — djupare sett — så oskyldigt som det kan se ut”. Hon framhäver det integrerade perspektivet i den weibullska skolan och dess materialistiska förankring, vilket gjorde att den ”ibland missuppfattades som en marxistisk historieuppfattning. Skillnaden mellan det arup-weibullska paradigmet och det marxistiska är emellertid betydande”. I marxismen betonas den materiella produktionen medan ”det weibullska paradigmets inriktning på det icke produktiva arbetet — handeln (en utbytesprocess) — i kombination med aktörspektivet och centrering på den politiska beslutsprocessen förankrar det i vad som idag brukar kallas den liberala forskningstraditionen”.⁹¹ Samtidigt tror jag att Sven Erik Liedman⁹² överdriver när han säger att Birgitta Odén spårar ”två olika, inbördes ej relaterade historiesyner” hos weibullskolan. Som ovan visats betonar funktionalismen mänsklig aktivitet i

⁸⁵ G. Therborn, Vad är bra värderingar värda? (Lund 1973), s. 63.

⁸⁶ Ljungdal, s. 119.

⁸⁷ ibid., s. 121.

⁸⁸ K. Marx, Kapitalet I (Uddevalla 1970), s. 154.

⁸⁹ Ljungdal, s. 122.

⁹⁰ Therborn 1973, ss. 63—65.

⁹¹ B. Odén, Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning. Scandia 1975:1, s. 19 f.

⁹² Den historisk-kritiska skolan i idéhistorisk belysning. Scandia 1975:2, s. 250.

valsituationer (utbytesprocesser av olika slag) utifrån vissa normer (idéer). Man frestas därför istället påpeka likheterna mellan "den liberala forskningstraditionen" och funktionalismen.

Genom den gjorda preciseringen av begreppet "den aktiva människan" kan vi koppla ihop detta begrepp med respektive teoris definition av sociala klasser (ovan s. 16 f). Det marxistiska klassbegreppet utgår från människornas ställning i produktionsprocessen. Ur denna uppstår sociala relationer mellan människorna, varvid möjligheterna att påverka det omgivande samhället (inklusive andra människors livsvillkor) är olika för olika människor. Den sociala makten är ojämnt fördelad. Endast genom att komplettera det filosofiska begreppet "den aktiva människan" med den sociala företeelsen makt kan vi ge begreppet "den aktiva människan" en historisk innebörd och därmed göra det användbart för konkret historisk forskning. Först sedan man gjort detta får begreppet "den aktiva människan" en innebörd som gör det meningsfullt att tala om det som en stipulering.

Poängen med den här gjorda preciseringen framstår särskilt tydligt när forskningen konfronteras med rekommendationen om *teoretisk pluralism*⁹³ i betydelsen av upptagande av element ur olika teorier om samhällsförändring. Vetenskapliga teorier ska vara konsistenta, vilket bl.a. innebär att de inte kan bygga på oförenliga stipuleringar om människan. Detta problem får inte frångås genom att man gör stipuleringarna så vaga och intetsägande att i princip alla teorier är förenliga med varandra. Om så sker är diskussionen om stipuleringarnas betydelse för forskningen helt ovidkommande. Med detta vill jag inte hävda att teoretisk pluralism är omöjlig, men den är heller ingen trollformel som löser historievetenskapens utvecklingsproblem. Innan man rekommenderar teoretisk pluralism måste man således diskutera vilka förutsättningar det finns att tillämpa en sådan princip.

Funktionell analysmetod

En plädering för att teorier måste vara logiskt konsistenta i sina grunder medför inte att man avvisar *metodologisk* förnyelse inom olika forskningstraditioner.⁹⁴

⁹³ Se t.ex. *Gerner*, s. 136.

⁹⁴ Den ekonomisk-historiska forskningen har härvidlag mycket att bidra med, men att den skulle sitta inne med "den typ av teoretiska och metodiska redskap" som behövs för att studera växelverkan mellan olika faktorer vid social förändring, vilket *Göransson—Schön*, s. 135, hävdar, är lindrigt sagt en överdrift. Menar de dessutom att alla ekonomhistoriker har en gemensam begreppsapparat oberoende av historieteori?

En märklig metodologisk anvisning ger *Gerner*, s. 132 f., när han påtalar, att *Annales*-skolan sedan 1929 varit inriktad på studiet av processer, men nu efterlyser "t.o.m. en händelseinriktad forskning som komplement till den ekonomiskt-sociala strukturella". Dessa två led kompletterar varandra och kan "tas som utgångspunkt för en diskussion om forskningsprioritering", påpekar *Thelander*, s. 19. — Menar *Gerner* verkligen, att jag i vår nuvarande forskningssituation *inte* skulle prioritera strukturella studier?

Den medför inte heller att en metod alltid är knuten till en viss teori. Ingen historiker kan t.ex. undvara den källkritiska metoden.

En metod som är fruktbar för historiska helhetsanalyser, såväl funktionalistiska som marxistiska, är *funktionell analys*. I en sådan är, enligt Stinchcombe,⁹⁵ konsekvenserna av ett visst beteende väsentliga element i orsakerna till beteendet. Ett socialt fenomen kan förklaras utifrån de funktioner det fyller i ett system. Ett sätt att förankra funktionell analys i studier av social förändring är i termer av urval, nämligen när "some causal process is operating which selects patterns of behaviour according to their consequences". Stinchcombe identifierar fyra grundläggande element i funktionella förklaringar.

1) "The consequence or end which tends to be maintained, which in turn functions indirectly as a cause of the behaviour or structure to be explained." Han kallar detta för homeostatisk variabel (H). Denna påverkas kausalt av 2) en struktur eller ett beteende (S) som tenderar att upprätthålla H, vilken emellertid påverkas i förändrande riktning av 3) spänningar eller svårigheter (T). För det fjärde ingår i den funktionella analysen "a causal process, evolution, competition, satisfaction, reward from others, or planning and wanting, which causes those S's maintaining H to be selected or reinforced". Då denna kraft är starkare när H inte upprätthålls normalt (när T är högre) och minskar när H upprätthålls, är den en faktor med selektiv, eller selektivt förstärkande verkan i riktning från H till S. Schematiskt kan ett elementärt orsakssammanhang i en funktionell förklaring se ut som i fig. 1: Så långt är den funktionella förklaringsmodellen en

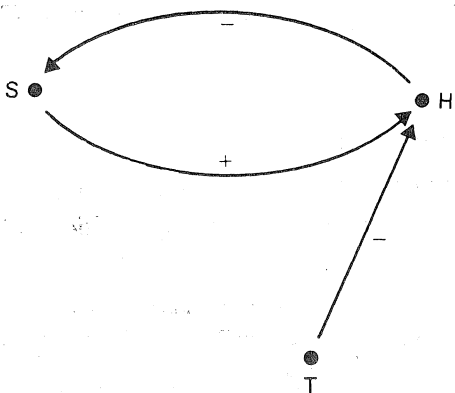


Fig. 1.

⁹⁵ A. Stinchcombe, *Constructing Social Theories* (New York 1968), ss. 80–93.

logisk minimimodell och därmed användbar för såväl funktionalister som marxister, bl.a. som ett sätt bland flera att fastställa kausala samband. Att båda traditionerna kan utnyttja den funktionella modellen beror bl.a. på att teoretiska begrepp som makt och maktfördelning inte är införda i den. Om detta görs är det mot bakgrund av den tidigare diskussionen uppenbart att resultatet av funktionalisters och marxisters användande av den funktionella analysen skiljer sig åt. (Jfr även diskussionen om helhetsbegreppet ovan s. 148 ff.)

Funktionell analys av barnarbetet

För att förklara barnarbetet som ett socialt fenomen i ett kapitalistiskt samhälle måste man undersöka såväl efterfrågan som utbudet av sådant arbete. Funktionell analys är fruktbar för detta ändamål.

I uppsatsen om barn- och ungdomsarbetet diskuterades tre förutsättningar för detta. Den första angavs vara att barnarbetet var ekonomiskt profitabelt för företagsägarna. Det var funktionellt för företagsägarna att använda barnarbete om de ville skaffa sig vinst på sin verksamhet. Detta resonemang "utgår från enskilda individers allmänna målsättningar men förklarar ingalunda allas val av samma medel, eller under vilka villkor det var fördelaktigt", hävdar Gerner.⁹⁶ Visst gör det det! Förutsättningen fördes inte tillbaka till några psykologiska antaganden om företagares eventuella vinstbegär utan till det förhållandet att "konkurrensen mellan olika företagare bestämde deras existensvillkor" vilket bl.a. ledde till att "de fabriksägare som eventuellt av moraliska eller andra skäl var motståndare till användandet av barnarbetare av konkurrensskäl tvingades till detta".⁹⁷ Barnarbetet var funktionellt för fabriksägarna om de ville förbli sådana. Hypotetiskt skulle man kunna tänka sig att alla fabriksägare, som producerade för en tullskyddad hemmamarknad, frivilligt gick samman och gjorde en överenskommelse om förbud för alla att använda barnarbete. Det relativa konkurrensläget för den enskilde fabriksägaren skulle då inte förändras. Med elementär kunskap om det svenska 1800-talssamhällets organisatoriska karaktär har denna hypotes inte ansetts värd att pröva. Ännu orimligare är den för exportföretagen, t.ex. den barnintensiva tändsticksindustrin.

Påståendet, att barnarbetet var fördelaktigt för alla, kräver emellertid en nyantering som utgår från att förändringar i arbetsprocessen var olikformade för olika industrier och företag. "Förutsättningarna för utnyttjande av barnarbete var därför olika i tid och rum för olika typer av industri."⁹⁸ Gerner hävdar att "påståendet motsvarar Mertons analoga 'tillflykt' till metodologisk individualism" (handlande *människors* målinriktade beteende). Detta är riktigt endast under för-

⁹⁶ Gerner, s. 127.

⁹⁷ Ohlsson, s. 237.

⁹⁸ *ibid.*, s. 239.

utsättning att Merton är villig att frånga funktionalismens inriktning på normer och värden som drivkraft för mänskligt agerande, till förmån för en uppfattning som poängterar den materiella strukturen!

Utbudet av barnarbete bestämdes av att det fanns barn som var "villiga" att arbeta. Att denna faktor är beroende av arbetarfamiljernas ekonomiska situation är uppenbart. För Gerner innebär denna förklaring "bara (min kurs.) att barnarbetet var funktionellt för arbetarfamiljerna". Den är därför inte giltig "för det föregivna forskningsobjektet, barnarbete, eftersom forskningsobjektet här egentligen är *arbetarfamiljens situation*". Vad menar Gerner? Att man kan studera barnarbete som socialt fenomen i ett helhetsperspektiv utan att beakta utbudet av det? Att arbetarfamiljernas situation kan lämnas åt sidan i en förklaring av barnarbetet? Invändningen är häpnadsväckande. Den tredje faktor som bestämmer barnarbetet, bristen på ideologiska hinder, är speciellt relevant i förhållandet mellan efterfrågan och utbudet. Mot denna gör Gerner invändningen att den medför ett annat forskningsområde än det föregivna, nämligen inhumant barnarbete. Men hur ska man kunna empiriskt fastställa detta? Vad är humant barnarbete? Vem ska avgöra detta? Forskaren utifrån dagens värderingar? Dåtida opinionsbildare? Att försöka skilja på humant och inhumant barnarbete reser fler problem än det löser. Dessutom var motiveringen för en studie av barnarbetet "inte i första hand ... den moraliska indignation man känner för den exploatering av barn som ägt rum, utan främst för att man med empiriskt material kan analysera ett fullt genomgången förlopp av social förändring".⁹⁹ Då blir det snarast intressant att undersöka varför "humant" barnarbete avskaffades!

De föga fruktbara kommentarer Gerner gör kring förutsättningarna för barnarbetet kan emellertid inte mäta sig med det allvarliga generella fel som genomsyrar hans debattinlägg: att han inte skiljer mellan funktionalistisk och funktionell analys. Hans diskussion av sakfrågan påvisar endast att jag gjort en funktionell analys, vilket Gerner själv erkänner. Då detta ligger i linje med mina ambitioner finns det inget att invända. I sina abstrakta resonemang försöker han däremot frammana "bilden av Lars Olsson som förespråkare för en extrem funktionalism med dess inbyggda begränsningar".¹ Detta kan han göra därför att han inte gjort nämnda distinktion. Hela hans artikel känntecknas av glidningar i användningen av betydelsen funktionell/funktionalistisk. Detta missgrepp når sin höjdpunkt på s. 126 där Gerner på fyra rader lyckas använda begreppen i *tre* olika betydelse: (1) *funktionella samband* som är ett statistiskt begrepp, (2) idéer som *funktionella* för (makthavarna) i systemet, (3) påståendet att förutsättningarna och villkoren för barnarbetets tilltagande och avveckling är ett "*funktionalistiskt credo*" (funktionalistiskt används här felaktigt istället för funktionellt).

⁹⁹ *ibid.*, s. 228.

¹ *Gerner*, s. 127.

Denna sammanblandning får honom också att hoppa i galen tunna när han påstår att ”*funktionalismen* (min kurs.) logiskt implicerar vare sig konservativa eller radikala värderingar” (s. 127). Som stöd för detta anför han ett påpekande av Dahlström, som säger att ”det är när man begränsar de goda tillstånden till rådande tillstånd som *funktionell analys* (min kurs.) får en konservativ innebörd”. Funktionalistisk analys däremot har en konservativ tendens.² När Gerner vidare påstår att formuleringen ”det dialektiska förhållandet mellan produktionsprocess och social förändring . . . uttrycker . . . den funktionalistiska synen på betydelsen av att fastställa ’ömsesidiga beroenden’ och ’reciproka relationer’ mellan olika strukturer i ett system” är detta ytterligare ett exempel på hans fatala sammanblandning av funktionalistisk och funktionell analys (jfr ovan s. 12). Gerners misstag på den här punkten är så allvarligt att hans kritik inte förmår rubba de grundläggande förutsättningarna för min alternativa tolkningsram för studiet av barnarbetet. Denna kvarstår därför som en utgångspunkt för fortsatta empiriska studier.

Holistic historical analyses and social change

The critical observations, published in Scandia, on my earlier essay “Child Labour in Swedish Industry”, are the point of departure for this discussion of holistic historical analyses. In that essay arguments were presented for a more theoretical orientation of historical research, and this approach was demonstrated in an “alternative framework of interpretation”. This framework, in turn, has been characterized by the critics as functionalist (Gerner), and marxist (Göransson-Schön), respectively. How is this possible?

A major part of the present article is devoted to an analysis of the attempts to reconcile the two theoretical schools. Such attempts are rejected on the grounds that the functionalist and marxist theories are fundamentally different in their conception of basic theoretical elements: totality, integration-conflict, evolution, equilibrium models, the interrelation of different factors of explanation, and the concept of man as an active agent.

The relevance of such a discussion is illuminated by the recent recommendation by Gerner to historians to search for a historical theory matching the historical methodology, to adopt a strategy of *theoretical pluralism*. This is not rejected *per se*, but a warning is issued against the belief that theoretical pluralism is a magic formula, solving all problems of theory selection. Theories must be logically consistent, and elements with different theoretical origins cannot be mixed arbitrarily.

Methodological pluralism, on the other hand, is something self-evident for historians working with interdisciplinary and structural studies. Several methods can be used by either of different theoretical schools. *Functional analysis* is such a method, equally

² *Gouldner*, ss. 331—337, diskuterar detta utförligt. Enligt honom består funktionalismens självporträtt som icke-värderande vetenskap i att Merton (som Gerner stöder sig på) framhäver, att funktionalismen *anklagats* för att vara såväl konservativ som radikal, och därför måste vara neutral.

useful to functionalists and marxists (see fig. 1). And, consequently, a distinction must be made between functionalist and functional analyses. The former includes theoretical elements which are not necessary for the logical structure of the latter.

In his criticism of my interpretative framework for the study of child labour, Gerner fails to make this distinction. In his abstract discussion he classifies my analytical framework as functionalist, but when dealing with the different explanatory factors behind child labour he can only pinpoint the analytical procedure as functional. This mistake, by Gerner, is so serious, that his criticism fails to undermine the fundamentals of my alternative framework. It continues, therefore, to stand as the basis of my further empirical studies.